

Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30 років.-К.,1994; Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз).-К.,1999; 4. Рабоче-крестьянская газета.-1923.- 4 августа; 5 августа; 7 августа; 5.Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.50-61; 6.Дмитрук Н. Голод на Україні р. 1921 // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.81,82; 7.Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.41-49; 8. Кравченко В. "Псалми", що в 1923-24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних чудес // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.71-78; 9.Кравченко В. Осапатова долина // Етнографічний вісник.-1926.-Кн.2.-С.108-111; 10. Попов П. До текстів т.зв. "калінівських" пісень // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.8-30; 11.Якимович С. З есхатологічних настроїв // Життя й революція.-1926.-№2-3.-С.113-118; 12.Ковальчук Я. Про чудеса на Україні.-К.,1925; 13. Дроздов В. Козлянське чудо.-Харків,1930; 14.Костик П. Стихійні лиха як одна з причин піднесення релігійности // Безвірник.-1928.-№2.-С.23-35; №3.-С.36-44; 15. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал.-1998.-№5.-С.32; 16.Етнографічний вісник.-1929.-Кн.8.-С.170; 17.Ігнатюк Д. До 2-го Всеукраїнського з'їзду рад безвірників // Безвірник.-1929.-№8.-С.32; 18.Метеорний О. Про нові попівські чудеса на Прилуччині // Безвірник.-1929.-№10.-С.38; 19.Стельмах Г.Ю. Розвиток української етнографії за роки радянської влади // Народна творчість та етнографія.-1958.-Кн.2.-С.52;48-49; 20.Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України.-К.,1967.-С.24; 21.Музиченко С. До сорокаріччя "Етнографічного вісника" // Народна творчість та етнографія.-1970.-№6.-С.85-86; 22.Хоменко М. Калинівське чудо // Людина і світ.-1977.-№5.-С.8-16; 23.Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции 1917-1923 гг.-М.,1968.-С.163; 24. Історія селянства Української РСР.-К.-1967.-Т.2.-С.142; 25.Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії.-Вінниця,1995.-С.70; 26. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х - середині 30-х років ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук.-Львів,1996.-С.138-139; 27. Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы.-Х.,1998.-С.166-171; 28. Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наукової конференції.-К.,1997.-С.134; 29.Макаров А. З'ява богородиці в Україні 1920-х років // Київська старовина.-2001.-№1.-С.83,88; 30. Жабокрицький І. Чому радянська влада злякалася калінівського чуда? // Вечірня Вінниця.-1998.-10 липня; 31. Завальнюк К. Тайна Йосафатової долини // За батьківщину.-1999.-24 грудня; 32.Боцюрків Б. Там само.-С.292.

А.М. Тростогон

ПЕРШИЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР НА УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

До початку 90-х років ХХ ст. проблема першого голоду на Україні практично не піднімалась історичною наукою. Традиційними були уявлення про сильний голод 1921-1923 рр. в російських губерніях, зокрема в районах Поволжя. Те, що так само від голоду потерпало і українське населення п'яти губерній, замовчувалось і не висвітлювалось ні в пресі, ні в історичних дослідженнях.

Серед науковців радянських часів щодо причин цієї трагедії панувала офіційна точка зору і досліджувалось тільки те, що дозволялось. Так, в докторській дисертації Мігалья Б.К., присвяченій здійсненню аграрної політики на Україні у відбудовний період, зазначається, що "... в результаті війни і неврожаю збір зернових складав лише 25% від рівня 1913 року".¹ Це і послужило, на думку автора, головними причинами голоду 1921-1923 рр. Зважаючи на те, що робота писалася в середині 70-х років, такі оцінки подій є адекватними. Цінним для сучасних дослідників є багатий фактичний матеріал, зібраний автором з 237 фондів 16 центральних і місцевих державних і партійних архівів, а також ряд досить виважених його висновків щодо аграрної політики більшовиків в українському селі, зокрема про те, що "розподіл поміщицької землі серед селянських господарств не призвів до загального зрівняння землекористування і не зміг остаточно ліквідувати тієї диференціації, що склалася на селі".²

Зовсім по-іншому зазвучала проблема взаємин влади і селянства на початку 20-х років ХХ ст. в історичних доробках українських і зарубіжних дослідників останнього десятиріччя. Серед наукових праць, виданих АН України в серії "Історичні зошити", привертає увагу робота Кульчицького С.В., Мовчан О.М. "Невідомі сторінки голоду 1921-1925 рр. в Україні". Автори спростовують традиційні штампи про голод початку 20-х рр. в Україні і на основі архівних матеріалів змальовують моторошну картину страшної трагедії. Така усталена причина як посуха 1921 р., котра висувалася в якості основної причини голоду, в радянській історичній науці, не є, на думку дослідників, вирішальною, адже такі природні катаклізми траплялися і раніше "але ж люди не гинули сотнями тисяч",³ те ж саме стосується і виснаження селянського господарства воєнними

діями, що тривали з 1914 по 1921 р. Більш вагомою причиною автори вважають аграрну політику більшовиків, серцевиною якої була продрозкладка, тобто примусове вилучення селянського врожаю. “Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною”.⁴ Формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося фактично шляхом позаекономічного примусу.

З цією думкою погоджується Корновенко С.В., який зауважує, що навіть нововведений податок 1925 р., котрий безперечно був кроком вперед у порівнянні з продрозкладкою, виявив безпорадність вищих державних та партійних органів влади республіки в подоланні лиха, податкова система була недосконалою, а податкова політика радянської влади в українському селі носила споживацький характер.⁵

Проведення продовольчої політики в Україні вилилось у фактичне пограбування села, зазначає Ганжа О.І. Перші радгоспи і колгоспи були штучним паростком нового ладу, замість надання землі селянам вона була націоналізована і переходила у власність держави, на селі створювались спочатку комбіді, пізніше КНС з метою політичного розколу села і зміни ситуації на користь більшовиків.⁶ Проте всі ці заходи не викоринили в українському селянстві любові до землі і прагнення на ній плідно господарювати, навпаки, вважає дослідниця, більшовицька політика викликала протидію селянства встановленню тоталітарного режиму в нашій країні, а введення продрозкладки та заборона торгівлі стали причиною глибокої політичної та економічної кризи початку 20-х рр.⁷

У цьому ж ключі звучать висновки, зроблені Хорошуном Б.І. у дослідженні, присвяченому продовольчій політиці в Україні в 1920-1930-х рр. Автор зауважує, що в історичній літературі тривалий час головними передумовами масового голоду на початку 1920-х рр. називалася посуха, недорід, післявоєнна господарська розруха, низький рівень технічного забезпечення сільського господарства і зовсім не бралися до уваги суб’єктивно-політичні фактори, пов’язані з соціально-економічними перетвореннями більшовиків і насильницькими методами їх здійснення. Насправді ж, саме ці фактори, вважає Хорошун Б.І., були вирішальними причинами голоду 1921-1923 рр.⁸

Проблему взаємовідносин влади і селянства в перші роки непу зачіпає у своїх публікаціях Капустян Г.Т. Проаналізувавши особливості процесу корінного зламу земельної власності на Україні, вивчивши нові документи, авторка дійшла висновку, що “... земельний голод в регіоні...” не задовольнили конфіскації і розподіл поміщицьких, монастирських і церковних володінь, і тому влада хотіла вирішити земельне питання за рахунок куркульських господарств.⁹ За допомогою комбідів і комнезамів більшовики пішли в наступ на заможних селян. Затяжний повстанський рух на Україні був результатом цієї політики на селі, вважає дослідниця, і, навіть, позитивні зміни в податковій політиці 1921 р. не призвели до зменшення кількості повстанських загонів, селяни підтримували їх, оскільки вони виступали захисниками їх інтересів.¹⁰

Економічні і політичні проблеми на Україні поглибились голодом 1921-1923 рр. Авторка наводить дані по врожайності у 1921 р., причини її падіння, аналізує становище селянства в п’яти голодуючих губерніях України, важкий морально-психологічний стан людей, наголошує на випадках канібалізму. Центральна влада, тим часом, не хотіла визнавати факт голоду в Україні, а це, відповідно, призводило до збільшення числа жертв. Дослідниця наводить документальні матеріали, котрі свідчать про те, що “ жахи і розміри голоду зовсім не поступалися поволзькому голоду”, в п’яти губерніях України – Катеринославській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській та Одеській – 40% всього населення голодувало, падіж худоби набув катастрофічних розмірів, проте збір продподатку не припинився.¹¹ Ті, хто не зміг був сплачувати податок, піддавались репресіям, а в селян, котрі заробили зерно в інших губерніях, його реквізували. Все це природно знову викликало хвилю селянських виступів і обурення владою. Авторка вважає, що саме нелюдське ставлення держави до селян призвело до масового незадоволення більшовицькою політикою, проте політичні, економічні, ідеологічні інститути на Україні продовжували функціонувати і утримувати владу над багатомільйонним селянством. В умовах неврожаю і загрози вимирання, що насувалася, селяни не змогли чинити активного опору більшовикам. Справді, “голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців”, зазначають

Кульчицький С.В. і Мовчан О.М.¹²

Розмірковуючи над причинами спаду селянського повстанського руху наприкінці 1921 р., автори, всупереч традиційній точці зору, котра пояснювала такий феномен благотворним впливом нової економічної політики, наголошують на іншій версії. Конфіскація продовольчих запасів голодуючих селян півдня України, зрадницька покірність українського керівництва московському уряду, відмова від міжнародної допомоги стали основними причинами загибелі сотень тисяч селян.¹³

Розкриваючи проблему надання голодуючим районам України іноземної продовольчої допомоги, дослідники аналізують ту страшну ситуацію, що склалася в Україні на початку 20-х рр. В пресі про голод на півдні України заборонено було навіть згадувати, зате про поволзький голод писалося дуже багато, по всій країні більшовики розгорнули агітаційну кампанію допомоги голодному селянству Поволжя. Почався збір коштів, продовольства, розгорталась благодійницька діяльність. Проте найжахливішим у всьому цьому виявилось те, що заготовлений в Україні хліб до Поволжя не доходив, а йшов на підтримку “червоних столиць” і Червоної армії. Західні держави теж були введені в оману більшовицьким урядом, про голод на півдні України вони дізнались запізно. Лише в січні 1922 р., після завершення хлібозаготівельної кампанії, було знято інформаційну блокаду про український голод. Тепер український уряд міг офіційно звертатись до зарубіжних благодійницьких організацій, проте уряд Росії заявив, що в Україні все благополучно і туди нема чого їхати іноземним рятівникам.

Автори дають детальну характеристику організації західними державами допомоги голодуючому населенню більшовицької Росії, оцінюють її ефективність, а також неоднозначну позицію Заходу щодо надання цієї допомоги Україні. Цікавою є інформація про діяльність менонітських релігійних громад США, Канади та Нідерландів, котрі надавали допомогу братам по вірі, що проживали в Запорізькій та Миколаївській губерніях, а також іудейських релігійних громад, які через своїх представників добились приїзду в Україну, щоб оцінити реальний стан справ, було укладено угоду і з місією Фрїтьофа Нансена, котрий діяв під егідою Міжнародного Червоного Хреста. Проте, як зазначають дослідники, російські власті все одно намагались обмежити іноземну допомогу голодуючим території РСФРР. Неоднозначною була і позиція української діаспори, політичні діячі якої практично “залишились байдужими до трагічної долі своїх сестер та братів у Великій Україні”, подолання голоду їм уявлялося можливим тільки із поваленням радянської влади.¹⁴ Автори дійшли висновку, що іноземні організації відіграли вирішальну роль у врятуванні сотень тисяч голодуючих селян, надана допомога була “яскравим прикладом величезних можливостей народної дипломатії, що протидіяла офіційній антирадянській політиці європейських урядів.”¹⁵

Значним внеском у вивчення долі українського селянства у ХХ ст., на нашу думку, є справді новаторське дослідження С. Злупка і О. Мороза “Українське селянство першої половини ХХ ст. (трагедія і героїзм)”. Автори вважають, що на долю українського селянства випали особливо важкі випробування, український селянин більше, ніж будь-хто, пролив крові в період двох світових війн, головним тереном яких була Україна. “Ставши лабораторією комуністичних експериментів, селянство протягом лише чверті століття пережило три масові голодомори (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.)”.¹⁶

Ознайомившись з архівними документами, статистичними матеріалами, результатами спеціальних досліджень, науковці провели цікаві аналогії голодоморів початку 20-х і 30-х рр. На їх думку, сутність і основні ознаки обох голодоморів були майже ідентичними, обидва голодомори зв’язані з більшовицьким насильством над селянами, тоді і тепер прелюдією голоду були надмірні хлібозаготівлі, а точніше – цілковите пограбування українського селянства, до якого застосовувалися найвитонченіші методи репресивного характеру. Малоосвічені селяни часто глибше проникали в сутність більшовицької аграрної політики, ніж її вчені-адепти, які виправдовували хлібозаготівлі будь-якою ціною.

У цьому контексті правомірним є визначення Робертом Конвекстом трагічних подій поч. 30-х рр. як терор голодом¹⁶, яке можна віднести і до голодомору 1921-1923 рр.

До проблеми першого радянського голодомору звертається і В. Мазур, який досліджує не

кліматично-природну зумовленість цього лихоліття, котра добре вже висвітлена в історіографії, а політико-економічні обставини цієї трагедії. На думку автора, саме цей аспект проблеми, а також національний і демографічний, не знайшли належного вивчення історичною наукою.¹⁷ Дослідник наводить дані про кількість голодуючих на півдні України навесні 1922 р., вона становила 3,8 млн. чол., проте московський уряд довго не хотів визнавати факту “українського голоду”. Автор погоджується з думкою інших фахівців з цієї проблеми, котрі вважають, що голоду початку 20-х рр. можна було б уникнути, якби не регулярне вилучення продовольства з України, яке голова ВУЦВК Г.Петровський назвав “братським розподілом смерті”.¹⁸ Якщо врахувати, що до революції на території, охопленій голодом, збирали 400 млн. пудів зерна, а у 1921 р. всього 39 млн. пудів, то коментар зайвий. Проте, попри таку катастрофічну ситуацію для українських селян, майже дві третини їхнього хліба вивозили до Поволжя. Демографічні наслідки голоду на півдні України були жахливими, вважає дослідник, проводячи ретельний аналіз статистичних даних, архівних матеріалів тощо. Загальна смертність від голоду в п’яти губерніях становила 44% населення, а втрати від голоду у два рази перевищували показники природного приросту населення в Україні.¹⁹ За роки лихоліття в Україні не народились мільйони людей, що негативно позначилося на розвитку демографічної ситуації, зауважує автор.

Становище на півдні України погіршилось ще і внаслідок масової епідемії тифу, природний приріст населення фактично зупинився впродовж двох років. Автор розглядає й малодосліджений національний аспект голоду, адже в південних губерніях України проживало багатонаціональне населення. Серед національних меншин, що мешкали в цьому регіоні, найбільш чисельними були росіяни та євреї, від голоду масово помирали греки, але найбільших втрат, за підрахунками В. Мазура, серед нацменшин зазнали німці. Після жовтневого перевороту вони втратили значний обсяг землі, реманенту, худоби, крім того, негативно на німців-колоністів вплинула адміністративно-територіальна реформа, що проводилась в Україні впродовж 1921-1923 рр.

Аналізуючи документи Відділу національних меншин НКВС УСРР, автор наводить дані цієї установи щодо кількості німців, що проживали в Україні (510 тис., з яких голоду зазнали від 50 до 80%)²⁰, проте, зазначає дослідник, ці цифри не збігаються з іншими даними. Якими б не були розбіжності, суттєвим залишається той факт, що окрім українських селян, жертвами голодомору стали представники національних меншин, які мешкали в південних губерніях України.

Для дослідника безсумнівним є те, що кількість голодуючих була б значно більшою, якби не допомога міжнародних організацій, як і факт обмеження і стримування цієї допомоги Україні з боку московського уряду.

Автор наголошує на тому, що національний та соціально-психологічний аспект голоду 1921-1923 рр. в Україні потребує комплексного дослідження, аналізу джерел, з’ясування маловідомих фактів і подій.

Отже, на перший погляд, історія українського селянства першого десятиріччя радянської влади є одним з найбільш вивчених питань історичної науки. Однак, неможливість опрацювання відповідних архівних матеріалів, до яких історики не мали доступу за радянських часів, необхідність ідеологічного обґрунтування більшовицької політики призвели до звуженості тематики досліджень, їх заангажованості. Практично не вивчався цілий пласт питань, у висвітленні яких тоталітарний режим не був зацікавлений. Тому в останнє десятиріччя з’явилися наукові доробки, що пролили світло на цілий ряд проблем, пов’язаних з історією українського селянства, його боротьбою з владою за землю і свої права, його трагічною долею: насильницькою колективізацією, репресіями, депортаціями. В цьому ряду не останнє місце посідають дослідження, котрі стосуються і трьох штучно змодельованих голодоморів, зокрема голоду 1921-1923 рр. в Україні, хоча повністю вичерпними їх назвати не можна, вивчення цієї тематики необхідно продовжувати

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мигаль Б.К. Осуществление аграрной политики на Украине в восстановительный период (1921-1925 гг.) // Автореф. дис. докт. истор. наук. -Харьков, 1975.- С. 33; 2. Там само.- С. 35; 3. Кульчицкий С.В., Мовчан О.М. Невідомі

сторінки голоду 1921-1925 рр. в Україні // Історичні зошити.- К., 1993.- С.3; 4. Там само.- С. 4; 5. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1923 рр.) // Автореф. дис. канд. істор. наук. - Донецьк, 2000; 6. Ганжа О.І. Опір селянства становленню тоталітарного режиму в УРСР.- К., 1996.- С.6; 7. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.).- К., 2000.- С. 29; 8. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках // Автореф. дис. докт. істор. наук.- К., 1999.- С. 22; 9. Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы непа // Отечественная история. - 2001.- №5.- С. 165; 10. Там само.- С. 167; 11. Там само.- С. 169; 12. Кульчицький С., Мовчан О. Кризь московські перепоны // Політика і час.- 2000.- № 9-10,- С. 93; 13. Там само.- С. 94; 14. Там само.- С. 100-101; 15. Там само.- С. 102; 16. Конвекст Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993.- С.6; 17. Мазур В. Голод 1921-1923 років в Україні (Політико-демографічний аспект) // Історія України. - 1999.- №37.- С. 8; 18. Там само. - С. 9; 19. Там само.; 20. Там само.

М.В. Коннова

ІСТОРИОГРАФІЯ УЧАСТІ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ БРИГАД У ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ В ІСПАНІЇ 1936-1939 РР.

Світова історія добровольчого руху досить розлога та давня. Дев'ятнадцяте століття переповнене яскравими прикладами участі іноземних добровольців у національно-революційних та громадянських війнах, революціях. Варто згадати у цьому контексті славетний подвиг французького маркіза М.Ж. Лафайєта, який у званні генерала американської армії брав участь у війні за незалежність Північної Америки 1775-1783 рр., чи участь англійського поета Дж. Байрона в русі італійських карбонаріїв та визвольній боротьбі греків 1821 рр. проти оттоманського поневолення. В шеренгах паризьких комунарів стояли пліч-о-пліч поляки, росіяни, італійці-гарібальдійці. Іспанія не була осторонь цього процесу: в двох карлістських (громадянських) війнах цього ж століття боролися разом з іспанцями по обидва боки барикад французькі та італійські гірняки.

Проте добровольчий рух XIX та XX ст. докорінно різняться за своїм характером. Річ у тім, що революції та громадянські війни минулого століття і пов'язаний з ними рух інтернаціоналістів-добровольців були передусім конфліктами, які виникали на ґрунті сповідування їхніми учасниками діаметрально протилежних ідеологій, тому характеризувалися непримиренністю, масштабними людськими жертвами, в той час як у попередніх століттях учасники воєн та конфліктів сповідували загалом однаковий світогляд та моральні принципи.

Діяльність міжнародних волонтерських з'єднань в іспанському громадянському конфлікті 1936-1939 рр. за кількістю учасників, розмахом, резонансом та розлогою історіографією можна вважати вершиною добровольчого руху XX ст. В ідеологічному протистоянні епохи “холодної війни” інтерпретація даного інтернаціонального руху набрала особливої гостроти. Свідченням цього може слугувати спектр полярних оцінок ролі, місця та значення інтербригад в громадянській війні 1936-1939 рр. в Іспанії: для захисників Іспанської республіки вони були “кращими людьми світу”, “волонтерами свободи”, “сучасними Лафайєтами”; для їхніх опонентів – “найманцями Комінтерну”, “московською ордою”, “червоною аристократією”, “озброєною потолоччю”, “міжнародним легіоном Червоної армії”, “озброєним загоном революційного інтернаціоналу”, “армією світової революції” тощо.¹

Незважаючи на те, що з часу іспанської громадянської війни 1936-1939 рр. минуло понад 60 років, світова історіографія з даної проблематики далека від більш-менш однозначних оцінок стосовно різних аспектів історії іспанських інтербригад.

Історіографічний спадок радянської доби як про громадянську війну в Іспанії, так і про участь в ній інтербригад вагомий. Досліджуваної нами проблеми стосується передусім великий масив мемуарів, публіцистики та художньої літератури. Його необхідно поділити на ряд груп: першу складають твори письменників-антифашистів, очевидців та учасників іспанського громадянського конфлікту (американців Е. Хемінгуей та Альви Бессі, англійця Дж. Оруелла, німця В. Бределя, поляка С. Айзнера та інших); другу – репортажі радянських журналістів (М. Кольцова, І. Еренбурга); третю – мемуари радянських та зарубіжних учасників громадянської війни в Іспанії: